

УДК [930.25:069+94](477)"1941/1944"

В. І. СМІРНОВА*

**КОЛЕКЦІЯ ПІДПІЛЬНО-ПАРТИЗАНСЬКОЇ
ПРЕСИ УКРАЇНИ 1941–1944 рр.**

Розглянуто колекцію підпільно-партизанських газет, листівок, бойових листків, стінгазет 1941–1944 рр. Окреслено історію її формування. Проаналізовано пресові джерела за видовими ознаками, акцентовано увагу на їх інформативному потенціалі. Зроблено висновок про те, що зазначена колекція є цінним історичним джерелом щодо масштабів та активності пропагандистсько-агітаційної діяльності учасників руху Опору періоду нацистської окупації України.

Ключові слова: нацистська окупація України; рух Опору; підпільно-партизанська преса.

В радянській історіографії чимало наукових та науково-популярних праць, що висвітлюють роль радянської преси в організації та розгортанні боротьби проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни¹. Сучасні українські історики, актуалізуючи раніше майже недоступний масив архівних першоджерел із застосуванням новітніх історичних методик, на нашу думку, з одного боку, намагаються глибше та детальніше дослідити форми та методи нацистської пропаганди, з другого – з'ясувати увесь комплекс причин провалу її впливу на духовне життя населення². При цьому, як і раніше, залишається надзвичайно актуальним створення тематико-довідкового каталогу радянської підпільно-партизанської преси на окупованій нацистами території України 1941–1944 рр. З огляду на сказане, гадаємо, не може не викликати особливого дослідницького інтересу унікальна колекція газет, листівок, бойових листків, стінгазет найактивніших, найдієвіших українських радянських партизанських формувань та підпільних організацій періоду нацистської окупації України, що зберігається у фондозбірні Меморіального комплексу (загалом 462 найменування).

Варто зазначити, що більшість представлених пресових джерел були отримані відразу по війні, у ході підготовки та функціонування республіканської виставки “Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників” (Київ, 1946–1950 рр.) – першого і найважливішого попередника Меморіалу. Її унікальне різноманіття, безумовно, визначили фондоутворювачі: архівний фонд колишнього Українського штабу партизанського руху (УШПР), ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, НКВС

* *Смірнова Валентина Ігорівна* – старший науковий співробітник Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”.

УРСР, архів Інституту партії при ЦК КП(б)У, облпартархіви, Державний історичний музей, історико-краєзнавчі обласні державні музеї; деякі примірники газет і листівок були передані безпосередньо колишніми учасниками підпільно-партизанського руху.

Науковці Меморіального комплексу, успадкувавши пресове зібрання разом з більшістю інших цінних історичних джерел колишньої республіканської виставки, з кінця 1970-х – початку 1980-х продовжили її формування на основі загальної концепції музею й донині ретельно вивчають її та активно використовують в експозиційно-виставковій роботі.

Загалом за видовими ознаками та характером джерел колекцію можна умовно розподілити на:

- центральні республіканські газети для партизанів і населення окупованих районів України (1941–1943 рр.);
- листівки ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, Політуправління Південно-Західного і Південного фронтів для партизанів і населення окупованих районів України (1942–1943 рр.);
- видання самостійного друку українських підпільників (1942–1943 рр.);
- газети навчальних підрозділів Школи особливого призначення (ШОП) УШПР (1943 р.);
- газети та листівки самостійного друку підпільних обкомів партії, обласних штабів партизанського руху, партизанських загонів і з'єднань (1942–1944 рр.);
- бойові листки, стінгазети партизанських формувань.

Звернімося далі до найзмістовнішого й найцікавішого, не залишаючи поза увагою й висвітлення діяльності тих українських патріотів, відомих і, на жаль, зовсім невідомих, хто мав безпосереднє відношення до налагодження роботи підпільних та партизанських друкарень, редакторів найвідоміших партизанських газет.

Зауважимо, що стосовно газети “За Радянську Україну” – органу ЦК КП(б)У для населення окупованих районів і партизанів України – є твердження, що за увесь період її видання, від 31 липня 1941 р. до січня 1942 р., вийшов 141 номер³. Між тим, у комплекті газети в колекції останній номер – 67 (111), що вийшов 3 грудня 1942 р.⁴ Отож, до кінця грудня треба було друкувати навіть по декілька номерів щодня, а це мало ймовірно.

Головні завдання газети були сформульовані, враховуючи велике значення мобілізації усіх духовних сил населення окупованих областей України на боротьбу з ворогом, особливу роль друкованого слова у масово-політичній роботі (31 липня) таким чином: “Вона буде бойовим другом і порадником для всіх радянських громадян, які залишилися у своїх рідних містах і селах, загарбаних озвірілими фашистськими поневолювачами. Вона розповідатиме вам правду про героїчну боротьбу

Г. А. Жовтобрюхова – друкарка і Л. С. Рудіков – набірник за випуском чергового номера газети “Радянська Україна”. 1943 р.
 З фондів Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., КВ-20005. – Ф-595.

радянського народу і його доблесної Червоної Армії проти гітлерівських нападників. Вона розповідатиме про доблесть і відвагу червоних партизанів, про бойовий досвід цих сміливих людей, які нещадно громлять ворога в тилу, заважаючи здійснювати йому людожерські наміри і заходи”⁵.

Вражає і загальний тираж газети – 23 млн. примірників, і масштаби її розповсюдження – з літаків над численними населеними пунктами окупованої України, у т.ч. Києвом, Одесою, Дніпропетровськом, Харковом, Полтавою, Житомиром, Запоріжжям⁶.

Популярність газети, безперечно, забезпечував дійсно зірковий склад редакційної колегії: М. Бажан (відповідальний редактор) – член Президії спілки радянських письменників України (СРПУ), поет і перекладач; О. Корнійчук – відповідальний секретар СРПУ, драматург; В. Василевська – член СПРУ, прозаїк. Усі – полкові комісари, уповноважені відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У у Політуправлінні РСЧА. У фондозбірні Меморіалу – групове фото членів редакції, особисте посвідчення М. Бажана (1941 р.)⁷

Дивно, чому в літературі жодних відомостей про А. Василька. Ім’я цього члена редакції, автора багатьох військових кореспонденцій, зникає зі шпальт газет з середини жовтня 1942 р. – як відомо, у цей час “За Радянську Україну” була перепідпорядкована від Політуправління РСЧА ЦК партії⁸.

Листівки ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, Політуправління Південно-Західного і Південного фронтів представлені у колекції 120 найменуваннями. Їх зміст яскраво пропагандистського характеру: з метою викриття гітлерівського “нового порядку” в Україні; підтримання віри громадян у кінцеву перемогу над гітлеризмом, залучення усіх верств населення до активної боротьби, у т.ч. і тих, хто помилково перейшов на службу до окупантів; розпропагування солдат і офіцерів місцевих окупаційних гарнізонів⁹.

Серед найчисельніших – і за назвами, і за примірниками – листівки ЦК КП(б)У. Серед них і ті, над якими працювали відомі українські вчені, письменники, художники у складі спеціальної агітгрупи відділу пропаганди й агітації. Наприклад, це листівка з популярним віршем М.Бажана “Клич” і малюнком народного художника СРСР В. Касіяна; листівки “Чого варті німецькі обіцянки” (вірш А. Малишка) і “Вони продають” (уривок із поезії В. Сосюри), оформлені заслуженим художником УРСР В.Литвиненком¹⁰.

У серії листівок, присвячених визволенню Лівобережної України, текст однаковий, змінюються лише назви “чергових” областей. Однакові й ілюстрації: дівчина у національному українському одязі радо вітає екіпаж танка, на броні якого напис: “За Радянську Україну”¹¹.

Подібна серія листівок щодо визволених західноукраїнських земель вже трохи з поправками на місцеву “специфіку”¹².

Особливість листівок ЦК ЛКСМУ в тому, що вони містять звернення до молоді, переважно із закликами не їхати на примусову працю до Німеччини, а приєднуватися до лав народних месників¹³.

Для тих патріотів, хто діяв в особливо важких умовах нелегальною існування, складання рукописних листівок, розмноження їх на друкарській машинці, гектографі, склографі або ротапринті – часто ставало єдиним можливим і ефективним засобом боротьби з окупантами.

Цікаві подробиці про налагодження підпільної друкарні читаємо у звіті до партійних органів (1944 р.) М. Скройбижа, колишнього члена Славутської міжрайонної підпільної організації (Хмельниччина), яку започаткував наприкінці 1941 р. Ф. М. Михайлов: “Постепенно мне удалось подобрать небольшой коллектив: А. П. Скройбиж, Н. Пазюрич, Ю. Кондратов, П. Сокол, Э. Доманский. Сначала предусматривалось знакомить население со сведениями Совинформбюро, для чего Федор Михайлович передал мне печатную машинку, а Н. Пазюрич принес мне радиоприемник. Встал вопрос о помещении под типографию. Решили оборудовать ее на глубине 1,5–2 метров под полом моего дома с отдельным замаскированным входом во двор. За работу взялись мы с отцом и П. Сокол. Первые листовки печатали на машинке, потом достали набор шрифта, но он оказался чересчур мелким... По предложению Ю. Кондратьева, решили тексты листовок вытравливать азотной кислотой на цинковых пластинках...”¹⁴.

Усього у Славутській друкарні упродовж 1942–1943 рр. було видано понад 20 найменувань листівок загальною кількістю до декількох тисяч¹⁵.

Переконливими наочними свідoctвами боротьби з нацистськими окупантами є листівки Миронівської селекційної станції (Київщина, керівник – Р. Груша), “Київський робітник” Залізничного підпільного райкому партії (Київ, керівник – В. Токарєв), Новоархангельської організації “Комітет сприяння червоним партизанам” (Кіровоградщина, керівник – В. Козаченко), підпільної групи “Україна” (Вінниця, керівник – Т. Кузьмін), а також видання “Новини дня” організації “Народна гвардія” ім. Івана Франка (Львів, керівник – М. Березін)¹⁶.

Варто зазначити, що в умовах реальних ознак відновлення та успішного розвитку руху Опору в Україні на кінець 1942 р., ЦК КП(б)У, УШПР розпочали допомогу найактивнішим партизанським формуванням в організації самостійного підпільного друку.

Перші 13 друкарень було відправлено українським партизанам у листопаді 1942 р.¹⁷ Усього партизани України одержали у своє розпорядження 84 портативні друкарні з набором шрифтів, велику кількість паперу та інших витратних матеріалів для видання газет і листівок¹⁸.

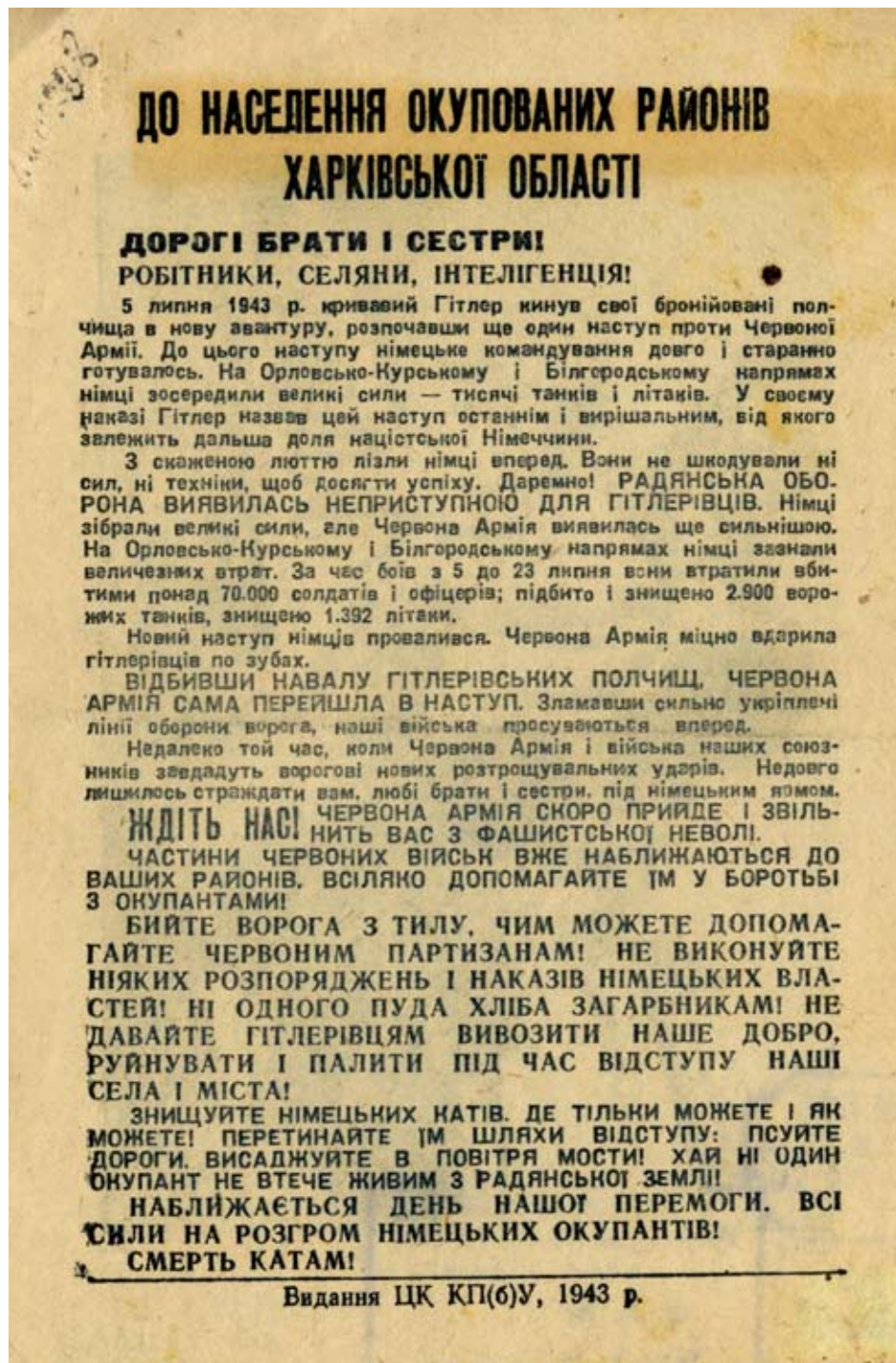
Обслуговуючий персонал друкарень готували у ШОП УШПР. До 1944 р. в тил противника було відряджено 15 редакторів, чимало складачів-верстальників¹⁹.

У виданнях курсантів ШОП УШПР “Друкар-партизан”, “Партизан” крім повідомлень з фронтів, вісток з партизанського краю, є і про роботу партизанських журналістів²⁰.

Теплі слова привітання газетярів партизанського краю до Дня радянського друку уміщено в газеті “Журналіст-боєць” (центральної редакції газети “Радянська Україна”): “Ми вітаємо орденоносців Миколу Шеремета, Лідію Кухаренко, Якова Давидзона. Через лінію фронту ми тиснемо руку мужнім партизанам-журналістам – Ігорю Сербіну, Іванові Грідчину, Леву Плескачівському, нашому друкареві Леоніду Рудікову...”²¹.

М. Шеремет, І. Сербін, Я. Давидзон, Л. Рудіков були серед тих, хто наприкінці 1942 р. – початку 1943 р. замість газети “За Радянську Україну” узявся, так би мовити, розбудувати нове видання ЦК КП(б) У для населення окупованих районів України і партизанів – на базі Чернігівського з’єднання під командуванням О. Ф. Федорова.

Посвідчення № 1511 М. Шеремета (1943 р.) – один із документів УШПР, що засвідчив особисто Т. А. Строкач: “Предъявитель сего писатель – военный корреспондент “Комуніста” тов. Шеремет Николай Спиридонович командирован в партизанские отряды под командованием Героя Советского Союза тов. Федорова с задачей освещения боевой деятельности партизанских отрядов. Действительно по 31.12.1942 г.”.

Звернення ЦК КП(б)У до населення окупованих районів Харківської області.
З фондів Національного музею історії Великої Вітчизняної війни
1941–1945 рр., КВ-13261/3 Л-1472/3.

На звороті напис: “Прибыл в соединение 16.11.1942 г. Выбыл из соединения 15.04.1943 г. Федоров”²².

Разом із М. Шереметом до партизан-чернігівців прибули: Я. Давидзон – спеціальний фотокореспондент УШПР, Л. Карастоянова – кореспондент газети “Комсомольская правда”, Л. Трифон – кореспондент ТАРС²³. Через десять днів десантувався верстальник Л. Рудіков, а 17 грудня – друкарка Г. Жовтобрюхова²⁴.

“Сьогодні я видав номер “Комуніста” – перший в Н-ським лісі, присвячений 25-ій річниці з дня проголошення України”, – явно пишаючись, записав у своєму партизанському щоденнику М. Шеремет²⁵.

У той же час у з’єднанні розпочалася робота і щодо організації газети “Більшовик”. Згідно з наказом О. Федорова (28 грудня 1942 р.), її відповідальним редактором був призначений П. Дніпровський, колишній секретар місцевого обкому партії, а до редакційної колегії увійшли: М. Петрик, начальник відділу пропаганди з’єднання, колишній відповідальний працівник обкому, і М. Шеремет²⁶.

Коли саме назву “Комуніст” було змінено на “Радянська Україна”? Можливо, відповідь треба шукати в одному із партизанських щоденників М. С. Шеремета (березень–квітень 1943 р.).

“6 березня 1943 р. Приїхав новий редактор “Радянської України” Сербін. Цілу ніч вели розмову з ним про Москву і друзів... Зміни в апараті і структурі газети... Увечері тільки сутінки зійшлися над нашими лісовими “дачами”, зійшлися гості до нашої землянки рації і пропаганди. В ній поміщаються рідні брати: в однім кутку працюють радисти з навушниками, в другім – наша друкарня. Тов.Леонід Рудіков, зігнувшись, набирає свіже число “Радянської України”, Галя друкує листівки, а в третім кутку – тов.Галкін приймає по радіо “В останню годину...”. 9 березня 1943 р. З прилітом О. Ф. сталися великі зміни... 11 березня 1943 р. Наказ одержали: сьогодні о четвертій годині вирушаємо. Спішно закінчив статтю для газети – “Шевченко – лютий ворог німців”, попрощався з Дніпровським, Петриком і іншими тов. з пропаганди – віднині ми роз’єдналися. Хоча подумати – я їм багато допомагав. Вони приїхали, щоб я з ними лишився, але воля командування – проти...”²⁷.

Фактично, виконуючи обов’язки заступника І. Сербіна, редактора газети “Радянська Україна”, М. Шеремет так і не був затверджений до штату цієї редакції. А як він сподівався, що невдовзі знову повернеться до партизанів! Але усі його заяви до ЦК КП(б)У так і залишилися без позитивної відповіді²⁸.

Значимо, що від 25 грудня 1942 р. до 5 грудня 1943 р. в Чернігівсько-Волинському з’єднанні було видано 53 найменування газети “Радянська Україна”, а також листівки – загальним тиражем 49 300 примірників²⁹.

Що стосується газети “Більшовик” (орган Чернігівського підпільного обкому партії, що видавався з середини березня 1943 р. на базі Чернігівського з’єднання ім.Героя Радянського Союзу М. Попудренка), то до 31 серпня 1943 р. було видано її 15 номерів загальним тиражем до 15 тис. примірників³⁰.

Як у фондах Меморіалу, так і в ЦДАГО України – лише два номери газети “Красный партизан” Сумського партизанського з’єднання: № 1 – від 8 вересня 1942 р. (до 1-ї річниці створення) і № 2 – від 11 квітня 1943 р.³¹ Чи було їх більше? На жаль, навіть П. Воронько і О. Палажченко – колишні ковпаківці, відомі літописці легендарного з’єднання – з цього приводу свідчень не залишили.

Перший номер “Красного партизана” вийшов під редагуванням П. Рудя, випускника Ленінградського інституту журналістики, напередодні війни – власного кореспондента республіканської газети “Радянська Україна” по Чернігівщині³². З липня 1941 р. П. Рудь – військовий кореспондент на Південно-Західному фронті. Прорвавшись з ворожого оточення, у жовтні 1941 р. він зумів повернутися до рідного села на Сумщині, але був викритий місцевими поліцаями. У липні 1942 р. за допомогою місцевих підпільників втік з Конотопського табору для радянських військовополонених і вступив до об’єднаного Путивльського партизанського загону. Боець, політрук 2 роти. Загинув у ніч з 4 на 5 жовтня 1942 р. в бою за хутір Лукашенків.

Про складні обставини цього бою йдеться у наказі № 195 С. А. Ковпака, командира групи партизанських загонів Сумської області (22 жовтня 1942 р.): “Противник был силой батальона с артиллерией. Личный состав 2 оперативной группы показал в бою за хутор Лукашенков образцы смелости, храбрость и умение вести бой с противником, засевающим в дзотах и ведущего огонь из всех видов оружия...”³³.

Ховали П. Рудя, разом з іншими загиблими у цьому бою, під його “Партизанскую песню” (надрукована в газеті):

“В Спадщанском лесу лег осенний туман,
Собрал командир здесь бойцов-партизан.
Где древний Путивль и Сейм голубой
Выходил на битву народный герой...”³⁴.

У Чернігівському партизанському з’єднанні ім. Героя Радянського Союзу М. М. Попудренка працювала друкарня під назвою “Красный партизан”. Комплекс виданих нею листівок один із найрізноманітніших і найцікавіших у колекції: багато конкретних фактів і щодо функціонування місцевої системи окупаційної влади, численних прикладів боротьби з нею, особливо про допомогу молоді уникнути примусового вивезення до Німеччини³⁵.

Взагалі газети самостійного друку підпільних обкомів партії, обласних штабів партизанського руху, партизанських загонів і з’єднань,

Смерть німецьким окупантам!

БІЛЬШОВИК

Орган Чернігівського Обкому КП(б)У
та Обл. Ради Депутатів Трудящих
10 березня 1943 року, № 4.

Він устан, як буря, грізний
На горі Чернецькій,
Сблудив і в ніч розлук
Всю фашистську пошесть,
І по він сердито вусмі
„Кари німцям, гарні“

ШЕВЧЕНКО КЛИЧЕ НА БІЙ ПРОТИ НІМЦІВ.

Разом з великою сім'єю Радянських народів, що ведуть вільну, вітчизняну війну проти німецьких загарбників бореться безсмертний син українського народу Тарас Григорович Шевченко.

В німцях гонимий прот бачи найбільш ворог українського і всіх славянських народів. Подумаймо самі великий Тарас закликає самі об'єднаною сім'єю бореться проти німців.

Він сажуть чуда-слав'янина до не дай загинути німці, а раді в німцях пунці. Понад 80 років тому Шевченко збивав загарбницьку п'яту ку німці, да тепер вправді в бандитській програмі Людшера Гітлера, який поставив за мету знищення і винищення славянські народи—рос'ян, поляків, українців, білорусів, болгар.

Тарас Григорович викриває ідеї, відсутні метода німці, що пускають змію роздору в сім'ю славянських народів, щоб легше підкорити їх.

Гукає голос Тараса кличе на бій проти німців. Наша зідна Червона Армія громить німецьких загарбників і гонить їх з Радянської землі.

Займають свою землю від німецьких загарбників югославські партизани.

На боротьбу проти гітлерівської банди піднявся польський і чеський народ. В союз з нами борються проти німецьких загарбників Англія і Америка.

Брати українці! Всі на боротьбу проти німецьких загарбників!

ВІД РАДІАНСЬКОГО І ФОРМБЮРО.

Радянські війська після рішучого бою у селі... місцевості та загарбників вудили В'язьма.

В бою на Білзку-квітнійська вилан такі трофеї: літаків 8, танків 83, гармат 69, кулемотів 222, автомашин та тракторів 5, паровозів 57, залізничних вагонів 315, багату 6 артилерії та іншого майна. Вперг втрапи тільки убитими понад 5000 солдатів та офіцерів.

Газета “Більшовик” – орган Чернігівського обкому КП(б)У та обласної ради депутатів трудящих. – № 4. – 10 березня 1943 р.

З фондів Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., КВ-237285 Г-78817.

без сумніву, найважливіша складова колекції. 33 найменування – це, фактично, увесь комплекс газет, що видавалися в українських радянських партизанських формуваннях (або на їх базі – підпільні). Крім того, представлені комплекси листівок багатьох редакцій цих газет.

Крім вище означених – “Красный партизан” Сумського з’єднання та “Більшовик” Чернігівського обкому партії – інформативно насичені видання редакцій: Волинського партизанського з’єднання ім. В. Леніна – “Партизан Украины” (редактор – С. Бродський), Житомирського партизанського з’єднання – “Партизан Украины”, “Партизан”, “Партизанська правда” (редактори – І. Гридчин, Д. Абрикін); Житомирського підпільного обкому партії (на базі Житомирської партизанської дивізії ім. М. Щорса) – “Червоне Полісся” (перший редактор – Л. Овсянко); з’єднання партизанських загонів Кам’янець-Подільської області ім. Ф. М. Михайлова – “Удар с тыла” (редактор – О. Чистяков); з’єднання Українських кавалерійських партизанських загонів – “Народний клич” (редактор – Ю. Павловський); Кам’янець-Подільського обкому партії та обласного штабу партизанського руху – “Зоря Поділля” (редактор – Б. Рудьковський); Кримського підпільного обкому ВКП(б) та Верховної Ради Кримської АРСР – “Красный Крым” (редактори – А. Райчук, Є. Степанов); підпільного комітету партії Вінницької області та політвідділу 2-ї партизанської бригади ім. Й. Сталіна – “Більшовицька правда” (редактор – В. Речмедін); Рівненського партизанського з’єднання № 2 “За Батьківщину” – “Син Украины” (редактор М. Зубашев); Рівненського підпільного обкому партії та обласного штабу партизанського руху (на базі Рівненського партизанського з’єднання № 1) – “Червоний прапор” (редактори – М. Зубашев; Г. Бескромний); Тернопільського партизанського з’єднання ім. М. Хрущова – “За Батьківщину” (редактор – І. Гридчин)³⁶.

“Партизан Украины” Житомирського з’єднання – перша масова газета самостійного друку партизанських формувань (назва змінювалася двічі з метою конспірації)³⁷. Від 12 липня 1942 р. до 19 січня 1944 р. надруковано 51 номер газети та 186 найменувань листівок загальним тиражем 725 тисяч примірників, вони розповсюджувалися у 14 областях України, а також у польських районах Білорусії³⁸.

Про надзвичайну популярність газети у листі Д. Абрикіна до відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У (червень 1943 р.): “Відправляють села своїх ходоків в редакцію за “свіженькими” листівками й газетами. Передають один одному прочитане, і йде від села до села, від району до району слово партизанської правди”³⁹.

Випускник Московського інституту журналістики, з досвідом роботи у ТАРС, Д. Абрикін пройшов й чималі випробування як військовий, про що свідчать записи в особистому аркуші з обліку кадрів УШПР (1943 р.): призваний до лав Червоної армії у листопаді 1939 р., закін-

чив школу молодшого командного складу (лейтенант); з початком війни – на посаді командира взводу, брав участь в оборонних боях на центральному та південно-західному напрямках, двічі проривався з ворожого оточення; зарахований до складу партизанського формування під командуванням О. М. Сабурова у січні 1942 р., відзначився у багатьох бойових та диверсійних операціях, у т.ч. особисто підірвав бронепοїзд та маневровий потяг; редакцію газет “Партизан”, “Партизанська правда” очолював протягом грудня 1942 р. – квітня 1944 р.⁴⁰

Багато зробив Д. Абрикін для організації друкарень у цих формуваннях, що, за рішенням УШПР, відокремилися зі складу Житомирського з’єднання у самостійні бойові одиниці. Серед них і редакція газети “За Батьківщину” Тернопільського з’єднання ім. М. Хрущова, яку очолив І. Гридчин.

Слід підкреслити, що саме І. Гридчин – випускник Харківського інституту журналістики, політпрацівник Київського особливого військового округу, учасник оборонних боїв у складі 26 армії Південно-Західного фронту, боєць загону ім.24-ї річниці РСЧА з жовтня 1941 р. – був засновником газети “Партизан України” з’єднання під командуванням О. М. Сабурова⁴¹.

Чому І. Гридчина було замінено на посаді редактора у грудні 1942 р.? Мабуть, за збігом обставин: у зв’язку з виходом у рейд на Правобережну Україну, за наказом командира з’єднання, друкарню було закопано, а одразу на марші розпочати заново друкарську справу редактору не вдалося можливим.

Про те, як етап за етапом І. Гридчин долав труднощі організації газети у Тернопільському з’єднанні в одному з розділів літературно-художньої збірки “Во славу Родины” (лютий 1944 р.): “Вскоре в редакцию был принят наборщик Фарбьяш (опытный). Мог и листовки, и брошюры. Килограмм за килограммом редакция пополнялась шрифтом (помогали подпольщики Эмильчино, редактор подпольной типографии Борис Рудковский). Никифор Сазонович изъясил шрифт во время одной из операций. Долго не было касс. Мучились над созданием тискального станка. Изобрели! Канализационная труба диаметром 100 мм и длиной 60 см, в середину насыпали песок, по краям – два круглых дубовых клина, к ним прикреплялись чугунные болванки для утепления. Поверхность трубы обтягивали бумагой, сверху обшивали шинельным сукном, а дальше – зеркальное стекло. И работал наборщик. Радиоприемник смонтировал Сергей Барбарный. Краска сухая – добавили скипидар. А еще – вопросы снабжения бумагой. Даже выделялись специальные группы разведчиков. Помогали и местные жители Бронницы, Красная Воля, Сивков. Печатали на серой (оберточной), просокательной, цветной, лощеной, тетрадной, на обложках тетрадей”⁴².

Від березня 1943 р. до лютого 1944 р. вийшло 18 номерів газети “За Батьківщину” та сотні найменувань листівок загальним тиражем

до 1 млн. примірників⁴³. У фондах музею деякі примірники цих видань, які І. Гридчин у 1980 р. передав особисто, а також протоколи засідань парткомісії Тернопільського з'єднання⁴⁴.

До наймасовіших можна віднести і видання редакції “Червоне Полісся”: 23 номери газет, листівки, бюлетені – загальним тиражем 725 тис. примірників⁴⁵. І усе це за дивовижно короткий термін – від травня до жовтня 1943 р. Можливо, вищенаведені цифри потребують окремих додаткових досліджень. Поки що не зрозуміло щодо особи редактора газети від липня 1943 р. Що стосується прізвища першого редактора газети “Червоне Полісся” сумніву бути не може, воно позначене у № 2 від 1.05.1943 р. Це – Л. Овсянко⁴⁶. Згідно з особистим аркушем з обліку кадрів УШПР (1943 р.): харків'янин, профспілковий працівник; з початком війни – політрук роти, учасник оборони Києва; контужений, потрапив у гітлерівський полон, пройшов нацистські табори для радянських військовополонених у Борисполі, Дарниці (Київщина), Житомирі; визволившись за фіктивною довідкою навесні 1942 р., взяв активну участь у підпіллі Ємільчина (Житомирщина), де організував випуск листівок; до складу Житомирської партизанської дивізії ім. М. Щорса вступив у лютому 1943 р.⁴⁷ Доповідну до УШПР склав як комісар партизанського загону ім. М. Фрунзе (21.09.1943 р.)⁴⁸

Пройшов важкі випробування у ворожому полоні й О. Чистяков, редактор газети “Удар с тыла” з'єднання партизанських загонів Кам'янець-Подільської області ім. Ф. Михайлова. Про це коротко і змістовно в його бойовій характеристиці (30.04.1944 р.): “Прибыл в отряд Музалева 25 ноября 1943 г. из Славутского лагеря военнопленных, откуда бежал с помощью подкопа. 16 февраля 1944 г. принимал участие в освобождении г. Изяслава, за что представлен к ордену “Красная Звезда”...”⁴⁹.

О. Чистяков був призначений редактором газети “Удар с тыла” 1 січня 1944 р., але зміг налагодити її випуск лише три місяці потому – 8 квітня. Що дивовижно: до 1 травня, тобто впродовж трьох тижнів, за надзвичайно складних умов рейду з'єднання на Волинь, навіть за відсутністю радіозв'язку з Центром вийшло 8 номерів газети!⁵⁰ В останніх – найцікавіші нариси редактора з історії підпільної боротьби у Славуті (Хмельниччина). Як відомо, більшість партизан-одухінців брали активну участь у місцевому антинацистському підпіллі, у т.ч. табірному підпіллі “Гросс-лазарету-301” для поранених та хворих радянських військовополонених.

Першоджерела колекції дозволяють уточнити і факти військової біографії Г. Бескромного, редактора газети “Червоний прапор”. В його комплексі особистих матеріалів не лише примірники газет і листівок 1943–1944 рр., а й особисті документи того часу, а також авторська книжка нарисів “Огненный лес”⁵¹.

Г. Бескромний після закінчення Київського технікуму з експлуатації транспорту продовжив навчання в Одеському інституті інженерів морського флоту. Працював в Одеському морському порту. З 1936 р. – на журналістській роботі. З початком війни – заступник начальника Одеського мобілізаційного пункту, військовий кореспондент Приморської армії. У березні 1943 р. відкликаний до ЦК КП(б)У з посади кореспондента газети “Казахстанская правда” (орган ЦК КП(б) Казахської РСР по Актюбінській області). Увійшовши до складу Рівненського підпільного обкому партії у червні 1943 р., очолив редакцію “Червоного прапора”.^[52]

Суттєва деталь: перший редактор газети “Червоний прапор”, М. Зубашев (до війни редагував міську газету Слов’янська на Донеччині), не тільки зберіг назву головної довоєнної обласної партійної газети, а й продовжив її нумерацію: № 1 (524) вийшла 21 квітня 1943 р.⁵³

Для польського населення Рівненщини і партизанів-поляків Рівненського партизанського з’єднання № 1 виходила газета “Червоний штандарт”. У колекції її № 13 від 15 серпня 1943 р.⁵⁴

В колекції 229 бойових листів, 11 стінгазет, партизанський журнал. На жаль, в силу зрозумілих причин, велика кількість цієї наймасовішої “низової” партизанської преси втрачена назавжди.

Рукописні, іноді машинописні, переважно великого формату, яскраво оформлені малюнками боїв, численними карикатурами, ці джерела зберігають неповторне дихання бойового минулого, буденного життя партизанів.

За протоколом № 32 засідання Політбюро ЦК КП(б)У (15.07.1943 р.), лише у Рівненському партизанському з’єднанні № 2 “За Батьківщину” у 1942 – пп.1943 рр. вийшло 47 найменувань бойових листків⁵⁵. Майже усі вони у даному зібранні, більшість – про поточні справи, найяскравіше проілюстровані святкові номери.

Серед бойових листків, що також представлені в колекції: Волинського партизанського з’єднання ім. В. Леніна; Житомирської партизанської дивізії ім. М. Щорса; Житомирського партизанського з’єднання; з’єднання Українських кавалерійських партизанських загонів; з’єднання партизанських загонів Кам’янець-Подільської області ім. Ф. Михайлова; з’єднання партизанських загонів ім. С. Будьонного, представництва УШПР при Військовій раді 2 Українського фронту; Кам’янець-Подільського з’єднання ім. Маршала Радянського Союзу Г. Жукова; Кримського партизанського загону № 4; партизанського загону НКДБ СРСР “Переможці”; партизанського з’єднання ім. І. Боровика; партизанського з’єднання ім. М. Щорса Чернігівської області; Рівненського партизанського з’єднання № 1; Тернопільського партизанського з’єднання ім. М. Хрущова; Чернігівського партизанського з’єднання ім. Героя Радянського Союзу М. М. Попудренка⁵⁶.

Стінгазети є спецвипусками переважної більшості згаданих формувань. Наприклад, “Веселый партизан” тернопільських партизан – гумористичного спрямування, у тому числі і щодо самих її авторів⁵⁷.

Надзвичайно цікавий журнал “Во славу Родины” під редагуванням І. Гридчина, представлений у трьох об’ємних збірках. Тут усе, що було надруковано в газеті “За Батьківщину”, а також розділи з історії формування Тернопільського з’єднання, народження газети партизаншитовців⁵⁸.

Загалом, першоджерела підпільно-партизанської преси України 1941–1944 рр. цієї унікальної колекції, дозволяють скласти уявлення про масштаби і активність пропагандистсько-агітаційної діяльності українських радянських партизанів та підпільників, розкривають значущість друкованого слова як одного із важливих засобів боротьби з нацистськими поневолювачами на окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни.

Вперше на огляд громадськості найцінніше з даної колекції було представлено у вересні–жовтні цього року на виставці “Підпільно-партизанська преса України” – спільний проект Меморіального комплексу і ЦДАГО України до Дня партизанської слави.

¹ Н. П. Попов, Н. А. Горохов. Советская военная печать в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. – М., Воениздат, 1981; Н. И. Кондакова. Идеологическая победа над фашизмом. 1941–1945 гг. – М., Политиздат, 1982; Ю. Я. Орлов. Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР. – М., изд-во Моск.ун-та, 1985; Журналисты на войне. – М., Воениздат, 1974; Партизанские и подпольные газеты в годы Великой Отечественной войны. 1941–1944. Указатель. – М., “Книга”, 1976; І. Л. Дем’янчук. Зброєю слова. Преса партійного підпілля і партизанських формувань періоду Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 рр. – К., вид-во Київ.ун-ту, 1966.

² М. В. Коваль. Доля української культури за “нового порядку” (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1993. – № 11–12. – С. 15–38; С. Червінський. Провал нацистської пропаганди в Україні (1943–1944 рр.) // Історичний журнал. – 2003. – № 2. – С. 54–58; І. М. Грідіна. Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність) // Український історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 123–132.

³ І. Л. Дем’янчук. Зброєю слова. – С. 64.

⁴ Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (далі – НМІВВВ), КВ-16410 Г-816.

⁵ НМІВВВ, КВ-23865 Г-2498.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 4, арк. 65, 67.

⁷ НМІВВВ, КВ-20248 Ф-6264; КВ-58268 Д-12416.

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 685, арк. 206.

⁹ НМІВВВ, КВ-129843 Л-4778; КВ-17268 Л-1266; КВ-41663 Л-3234; КВ-134135/1 Л-4819/1; КВ-41663 Л-3234; КВ-134168 Л-4852; КВ-12469 Л-638; КВ-16206 Л-936; КВ-12496 Л-662; КВ-13446 Л-1559.

- ¹⁰ НМІВВВ, КВ-13466 Л-1579; КВ-134127 Л-4811; КВ-17212 Л-1275.
- ¹¹ НМІВВВ, КВ-8138 Л-485; КВ-4413 Л-297; КВ-12535 Л-694; КВ-4407 Л-291; КВ-13261 Л-1472; КВ-8137 Л-484; КВ-13265 Л-1476; КВ-4413 Л-297.
- ¹² НМІВВВ, КВ-16279 Л-1009; КВ-16140 Л-898; КВ-16260 Л-966.
- ¹³ НМІВВВ, КВ-8145 Л-492; КВ-16227 Л-957; КВ-134115 Л-4799.
- ¹⁴ НМІВВВ, КВ-226560 Д-39959.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ НМІВВВ, КВ-66637 Л-3783; КВ-63641 Л-3787; КВ-17030 Л-1193; КВ-12506 Л-672; КВ-24130 Л-2120; КВ-56839 Л-3608; КВ-17367 Л-1234; КВ-16368/1 Л-1098/1; КВ-198 Г-7.
- ¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 19, спр. 8, арк. 179.
- ¹⁸ І. Л. Дем'янчук. Зброєю слова. – С. 62.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ НМІВВВ, КВ-176987 Г-68482; КВ-75991 Г-68411.
- ²¹ НМІВВВ, КВ-32723 Г-4022.
- ²² НМІВВВ, КВ-54989 Д-11806.
- ²³ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – К., Політвидав України, 1976. – С. 112–113.
- ²⁴ ЦДАГО України, ф. 64, оп. 1, спр. 32, арк. 50.
- ²⁵ НМІВВВ, КВ-129334 Г-41137.
- ²⁶ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – С. 153.
- ²⁷ НМІВВВ, КВ-54991 Д-11808.
- ²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 44, арк. 28.
- ²⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. – К., Политиздат, 1985. – Т. 3. – С. 209; НМІВВВ, КВ-16501 Г-859.
- ³⁰ НМІВВВ, КВ-16406 Г-812; КВ-16525 Г-885.
- ³¹ НМІВВВ, КВ-23750 Г-2413; КВ-12208 Г-440; ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 152, арк. 1, 2.
- ³² Письменники України у Великій Вітчизняній. Бібліографічний довідник. – К., “Радянський письменник”, 1980. – С. 281.
- ³³ ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 8, арк. 285, 286.
- ³⁴ НМІВВВ, КВ-23750 Г-2413.
- ³⁵ НМІВВВ, КВ-12534 Л-693; КВ-35049 Л-2906; КВ-17290 Л-1253; КВ-16365 Л-1095; КВ-35035 Л-2892; КВ-35060 Л-2916.
- ³⁶ НМІВВВ, КВ-13283 Г-997; КВ-2386 Г-3052; КВ-15087 Г-674; КВ-16078 Л-894; КВ-16531 Л-1594; КВ-13449 Л-1562; КВ-16046 Г-685; КВ-660 Г-30; КВ-19552 Г-1118; КВ-12208 Г-440; КВ-19550/2 Г-1116/2; КВ-16083 Г-719. 17054/1 Л-1216/1; КВ-16081 Г-717; КВ-23111 Г-2363; КВ-23796 Г-2439; КВ-16358/16 Г-800/16; КВ-16082/4 Г-718/4; КВ-17285/6 Г-900/6; КВ-15086 Г-673; КВ-16407 Г-813; КВ-17277 Л-1274; КВ-15167 Г-681; КВ-11306 Л-554; КВ-16420/2 Г-826/2; КВ-16417/2 Г-823/2; КВ-19547/2 Г-1113/2; КВ-16400 Г-806; КВ-16582 Л-442; КВ-67600 Г-14474; КВ-67596 Г-14470; КВ-237 Л-58.
- ³⁷ НМІВВВ, КВ-13283 Г-997.
- ³⁸ ЦДАГО України, ф. 65, оп. 1, спр. 1944, арк. 184, 185.
- ³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 873, арк. 13.
- ⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 27–32.
- ⁴¹ Генеральний каталог НМІВВВ, довідкова картка І. Гридчина.
- ⁴² НМІВВВ, КВ-158970 Г-66369.
- ⁴³ Там само.

⁴⁴ НМІВВВ, КВ-51305-51310 Л-3480-3485; КВ-51311-51325 Д-11471-11485.

⁴⁵ Г. П. Міщенко, М. М. Матвійчук. Виховані партією. Комсомол і молодь Житомирщини у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.). – К., Політвидав. – 1960. – С. 138.

⁴⁶ НМІВВВ, КВ-13046 Г-685.

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 5, спр. 77, арк. 228–229 зв.

⁴⁸ НМІВВВ, КВ-12531 Д-3256.

⁴⁹ НМІВВВ, КВ-12531 Д-2356.

⁵⁰ НМІВВВ, КВ-16417/1-3 Г-823/1-3; КВ-16418 Г-824; КВ-16419 Г-825; КВ-16420 Г-826; КВ-16421-16423 Г-827-829.

⁵¹ НМІВВВ, КВ-54631-54639 Л-3520-3528; КВ-290371 Г-3307; КВ-54640 Г-11808; КВ-23870 Г-2503; КВ-54642 Г-1410.

⁵² Генеральний каталог НМІВВВ, довідкова картка Г. Бескромного.

⁵³ НМІВВВ, КВ-12208/4 Г-440/4.

⁵⁴ НМІВВВ, КВ-12201 Л-697.

⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 12, арк. 41.

⁵⁶ НМІВВВ, КВ-23164 Г-2374; КВ-20754 Г-1346; КВ-10698 Г-397; КВ-10690/1 Г-389/1; КВ-20767 Г-1359; КВ-10692/1-11 Г-391/1-11; КВ-15162 Г-679; КВ-23841 Г-2474; КВ-12473 Л-641; КВ-23821 Г-2464; КВ-23759 Г-2415; КВ-23047 Г-2340; КВ-17355 Г-906; КВ-16095 Г-960; КВ-20770 Г-1343.

⁵⁷ НМІВВВ, КВ-23846 Г-2479.

⁵⁸ НМІВВВ, КВ-13406 Г-1001; КВ-158970, 158971 Г-66369, 66370.

Рассмотрена коллекция подпольно-партизанских газет, листовок, боевых листов, стенгазет 1941–1944 гг. Очерчена история ее формирования. Проанализированы печатные источники по видовым признакам, акцентировано внимание на их информационном потенциале. Сделан вывод о том, что данная коллекция является историческим источником, определяющим масштабы и активность пропагандистско-агитационной деятельности участников движения Сопротивления периода нацистской оккупации Украины.

Ключевые слова: Нацистская оккупация Украины; движение Сопротивления; подпольно-партизанская пресса.

The article deals with the collection of partisans' papers, leaflets, battle leaves and wallpapers of 1941-1944. There is outlined the history of its formation, analyzed press sources on specific signs emphasizing on their informative potential. We concluded that the said collection is a valuable historical source on the extent and intensity of propaganda campaign of members of the Resistance Movement during the period of Nazi occupation of Ukraine.

Keywords: Nazi occupation of Ukraine; Resistance Movement; partisans' press.